

De heilige rest-kerk: een leerzame overdrijving

Al enkele jaren wordt in de katholieke kerkelijke pers met regelmaat het begrip 'heilige rest-kerk' gehanteerd. We geven hiervan een zestal voorbeelden. In lezingen en columns van bisschop Gerard de Korte, van het bisdom Groningen-Leeuwarden, kwam het meer dan eens aan de orde¹. In het kader van een interview met paus Franciscus is deze uitdrukking ook gebruikt². Theoloog Frank Bosman zei in een interview dat de kerkleiding een "zuivere Kerk wil, een soort heilige rest"³. De kerkhistoricus Peter Nissen hield op 10 oktober 2006 een toespraak in Roermond en sprak daar over de heilige rest als over een "happy few van uitverkorenen"⁴. En journalist Stijn Fens reageert op een collega naar aanleiding van het verschijnsel van gesloten parochiekerken: "Als dat zo doorgaat, is Anton de Wit binnenkort nog slechts met geestgenoten onder elkaar. Een heilige rest in smetteloze kathedralen. Geen wanklank meer te horen, of het moet de echo van het eigen gelijk zijn"⁵. Op het internet is de term vaak te vinden. Vooral in verband met sluitingen van kerkgebouwen wordt

1 Zie onder meer het interview bij zijn zilveren priesterjubiläum van 16 september 2012, op www.bisdomgroningenleeuwarden.nl, zijn bijdrage "Helder en hartelijk" in: *Een katholieke kerk met toekomst. Bij het afscheid van Jozef Wisink als hoogleraar praktische theologie aan de Faculteit Katholieke Theologie te Tilburg*, Bergambacht 2012, p. 9, en de Titus Brandsma Lezing "De vraag naar God in deze tijd", gehouden te Nijmegen op 16 mei 2014 en te downloaden via de site van het bisdom Groningen-Leeuwarden.

2 Weblog "Over de rooms-katholieke Kerk", www.roomskatholiek.wordpress.com, 23 september 2013: "De paus blijkt ook geen voorstander van een 'heilige rest'-kerk, die alleen nog bestaat uit de meest vrome gelovigen. 'De Kerk is geen kapelletje dat slechts een select groepje personen kan omvatten. We moeten de boezem van de universele Kerk niet terugdringen tot een beschermend nestje van onze eigen middelmatigheid'".

3 In *Trouw* van 7 november 2011: "Het komt ongeveer eens per jaar voor dat een parochie zich losscheurt van de Kerk, zegt Frank Bosman, theoloog aan de Universiteit van Tilburg. 'Dat deze kwestie zoveel aandacht trekt, komt doordat er in het bisdom Den Bosch een serie van incidenten is'. Zo weigerde onlangs een pastoor een man te begraven na euthanasie. Eerder werd een homoseksuele carnavalsprins de hostie geweigerd. Bosman: 'De katholieke Kerk trekt de touwtjes aan. Nu er steeds minder katholieken overblijven wil de kerkleiding een zuivere Kerk, een soort heilige rest'".

4 "Er zijn ook reacties die meer defensief zijn, reacties waarbij de Kerken zich naar binnen keren en zich toeleggen op het vasthouden van de heilige rest van 'ware gelovigen' die overblijft. Die heilige rest, die 'happy few' van uitverkorenen, kiest er nadrukkelijk voor zich afzijdig te houden van wat zich buiten de Kerk, in de boze wereld, afspeelt. Zij vlucht in het verleden, in de traditie, zij klampt zich vast aan vertrouwde patronen en heilige zekerheden: de priesters weer met boord en liefst weer in toog en op een damesfiets, de mis volgens de Romeinse voorschriften en misschien wel weer helemaal in het Latijn en met de rug naar het volk, en met communie op de tong. Een Kerk die zich zo opstelt, zal nog standhouden ook, zoals ook de kleinere en zware reformatorische kerken in Nederland standhouden (deze vormen, samen met de migrantenkerken en de pinkstergemeenten, de enige kerksoort in Nederland die nog groei in haar ledental ziet). Maar zij zal standhouden voor een kleine groep en ver van het gewoel van onze wereld".

5 Deze column verscheen in *Trouw* van 1 november 2014.

de term gehanteerd: "Ik denk dat deze kerksluitingen overal bij voorbaat ervan uitgaan dat er alleen een heilige rest overblijft en dat binnen afzienbare tijd de grote groep katholieken voor de Kerk verloren zal zijn"⁶. Wat men precies met de term bedoelt wordt niet altijd duidelijk, maar wel zijn er onderlinge grote verschillen in betekenis. Ook lijkt de heilige rest een groep te zijn waar deze sprekers zelf niet bij horen of willen horen; hij wordt gehanteerd om een andere groep in de Kerk aan te duiden en dan vooral in afkeurende zin. Meestal komt de term voor in verband met de visie die men heeft op de toekomst van de Kerk. Ook de herkomst van de term is niet evident. In oorsprong is het een verwijzing naar de heilige Schrift, met name naar de profetische literatuur waar de uitdrukking 'de rest van Israël' gebruikt wordt. De combinatie van 'heilig' met 'rest' is niet in de Bijbel en nauwelijks in de liturgie te vinden.⁷ Het is een vaste uitdrukking in de Nederlandse taal geworden die zijn weg (nog?) niet gevonden heeft naar verzamelingen van gezegdes.

Naar aanleiding van dit karakteristieke Nederlandse taalgebruik⁸ dringen zich verschillende vragen op. 1. Wat is precies bedoeld met de term 'heilige rest', speciaal in het verband van een visie op de toekomst van de Kerk? Wat is de achtergrond van de term, wat klinkt erin mee en wat wil de gebruiker ermee zeggen? 2. Wat zijn de belangrijkste Bijbelse achtergronden van deze term? 3. Hebben deze Bijbelse connotaties enige verheldering of verdieping te bieden ten aanzien van de wijze waarop het begrip nu, in volstrekt andere omstandigheden, toegepast wordt? Dat zijn de vragen die besproken worden in de drie volgende paragrafen.

1. De betekenis van de 'heilige rest-kerk' in het Nederlandse katholieke taalgebruik

Binnen het Nederlandse katholieke theologische taalgebruik is bisschop De Korte degene die het vaakst spreekt over de 'heilige rest-kerk'. De kern van zijn betoog is steeds dat de Kerk als 'heilige rest' niet past bij een katholieke visie op kerk zijn, waarbij hij in het midden laat of er iemand, en zo ja wie, pleit voor deze heilige rest-kerk. In zijn Titus Brandsma Lezing⁹ komt het begrip het uitgebreidst aan de orde. Hij spreekt daar over de vraag hoe om te gaan met de secularisatie. In dat verband

6 Brief P. van Mensvoort aan Mgr. A. Hurkmans, in verband met aangekondigde sluiting van H. Adrianuskerk te Esbeek. [http://www.bezieldverbandutrecht.nl/files/06%20\(Kerk\)juridisch/Bezwaarschrift_tegen_decreet_tot_sluiting_Esbeek.pdf](http://www.bezieldverbandutrecht.nl/files/06%20(Kerk)juridisch/Bezwaarschrift_tegen_decreet_tot_sluiting_Esbeek.pdf)

7 Jesaja 6, 13 komt het dichtst in de buurt. Het Nederlandse Altaarmissaal (Zeist 1978, p. 854) kent de uitdrukking in de prelatie van het Hoogfeest van Petrus en Paulus. Het is een voorbeeld van het zeldzame katholieke gebruik van deze term in niet-afwijzende zin.

8 Wie op het internet 'holy remnant' opzoekt, komt in een heel ander semantisch veld terecht. Het gaat daar over een strijdbaar christendom van geloofsgemeenschappen zoals de zevende-dag adventisten en andere evangelische en charismatische groepen die zichzelf in positieve zin met deze titel tooien.

9 "De vraag naar God in deze tijd", 14 mei 2014, p. 4.

zegt hij: "In deze onzekere en verwarde tijd moeten daarbij twee klippen worden omzeild. Noch aanpassing noch isolement vormt een begaanbare weg. Een aanpassing aan de dominante cultuur maakt de christelijke gemeenschap immers onzichtbaar en betekenisloos. (...) Maar isolement en rigorisme vormen evenmin een katholiek antwoord op de crisis. Een afgezonderde heilige rest is letterlijk antikatholiek. Een strenge, juridische rechtzinnigheid met een veelheid aan geboden en verboden vormt de dood in de pot". De Korte duidt hier enkele kenmerken aan van een Kerk als een heilige rest. We kunnen ze samenvatten met de twee begrippen die hij zelf gebruikt: isolement, namelijk afzondering van de cultuur waarin men leeft, en rigorisme, het zich streng houden aan geboden en verboden. Bij de gedachte van de heilige rest gaat het er blijkbaar om dat de betreffende groep zich sterk onderscheidt van de omgeving. Dit wordt noodzakelijk geacht omdat die omgeving, de omringende cultuur, negatief beoordeeld wordt. Een kritische evaluatie van de culturele waarden en gedragingen van de wereld waarin men leeft, lijkt de beweegreden te zijn om daarvan afstand te nemen. Men doet dat door zich consciëntieus te houden aan Bijbelse en kerkelijke regels en voorschriften en door zich afzijdig te houden van en zich niet te veel te laten beïnvloeden door die omringende cultuur.

Een van de discussies waarin het 'heilige rest'-thema opduikt betreft de reorganisatie van parochies zoals die in de meeste Nederlandse bisdommen plaatsvindt. Een groot aantal traditionele parochies wordt gefuseerd, de gefuseerde parochie wordt pastoraal verzorgd door een team onder leiding van een pastoor, meerdere kerken worden gesloten en de nadruk wordt vaak gelegd op het in één of enkele kerken centraal vieren van de Eucharistie. Alternatieve vormen van liturgie en pastoraal leiderschap krijgen minder kans. Tegenstanders van deze vorm van reorganisatie benadrukken dat de Kerk verder af komt te staan van de gewone katholieke gelovigen en dat het risico bestaat dat velen zullen afhaken, naast de grote groepen die de laatste decennia in stilte al afscheid genomen hebben van de Kerk. Men meent dat alleen de meer toegewijde, vurige katholieken de moeite zullen nemen naar een verder verwijderd kerkgebouw te gaan voor de Eucharistie en tijd zullen maken voor kerkelijke activiteiten. Zo zal er een kloof ontstaan tussen de 'gewone' meerderheid van katholieken die niet in alle opzichten de regels en geboden volgen, en de kleinere groep van meer trouwe of gehoorzame gelovigen die dan als een 'heilige rest-kerk' betiteld worden. De bisschoppen, die deze reorganisatie met meer of mindere strengheid uitvoeren, wordt verweten dat zij een wezenlijk element van het katholieke kerkbeeld over het hoofd zien, namelijk het openstaan voor brede lagen van de bevolking, het je richten op de hele samenleving. De katholieke Kerk heeft altijd ruimte gekend voor diversiteit, voor heiligen en zondaars, voor meer of minder actieve

gelovigen, voor kern- en randkerkelijken. Ook heeft zij, zelfs als ze ergens een minderheid vormde, zich nooit geïsoleerd van de samenleving, maar daarin actief geparticipeerd op grond van haar morele en sociale waarden. Deze wezenlijke en echt katholieke waarde wordt bedreigd, aldus de aanhangers van dit standpunt.

Zonder de terminologie van de heilige rest te hanteren, heeft kardinaal Eijk in zijn brief over de parochiële reorganisatie¹⁰ een bijdrage aan deze discussie geleverd. In feitelijke termen schetst hij de ontwikkeling naar een toekomstige parochie bestaand uit een groot territorium en waarschijnlijk nog één kerkgebouw met een relatief kleine groep trouwe kerkgangers als levende kern. De kardinaal noemt daarbij nog twee groepen die bij deze nieuwe parochie betrokken zijn: “een grote groep mensen die alleen voor bepaalde diensten van de Kerk (doopsel, eerste communie, vormsel, huwelijk en uitvaart) gebruik maken”, en een ongeveer even grote groep “mensen die slechts bij gelegenheid van de diensten van de Kerk gebruik maakt”. We mogen aannemen dat bij beide hier genoemde groepen vooral bedoeld wordt op gedoopten, dus leden (zij het minder actieve) van de gemeenschap. De parochie van de toekomst die hij schetst bestaat dus niet alleen uit een actieve kerngroep, maar ook uit grotere groepen minder of nauwelijks actieve katholieken in een kring daaromheen. Is hier sprake van het streven naar een ‘heilige rest-kerk’, wat sommigen de kerkelijke leiding verwijten? Voor zover uit teksten op te maken valt, is hier geen sprake van een streven, maar van een feitelijkheid, een reorganisatie die nodig is door de realiteit van minder actieve parochianen en minder geld. Door deze reorganisatie zal echter mogelijk de kloof tussen praktiserende, actieve parochianen enerzijds en katholieken die op afstand meeleven anderzijds groter worden. De kans dat deze laatste groepen contact leggen met het pastoraal team of de weg vinden naar de liturgische vieringen en andere activiteiten wordt immers verkleind. Echter van een homogene groep die zich rigoureus aan de regels houdt en zich isoleert van niet-praktiserende geloofsgenoten, is in de tekst van Eijk geen sprake. Integendeel, we vinden in zijn brief drie

---

10 W. kard. Eijk, aartsbisschop van Utrecht, *Het geloof in Christus vieren en verbreiden in het derde decennium van de 21ste eeuw*, 10 december 2014, website aartsbisdom Utrecht, p. 4:

“De parochie van de toekomst zal een groot territorium beslaan en waarschijnlijk slechts over één kerkgebouw beschikken. Alleen de priesters ontvangen dan nog inkomen op basis van hun pastorale arbeid. In hun werkzaamheden worden zij bijgestaan door onbezoldigde diakens en vrijwilligers. Momenteel bestaat de parochie (en ook in de toekomst zal zij bestaan) uit een relatief kleine groep van trouwe kerkgangers, die de levende kern van de geloofsgemeenschap uitmaken, met daaromheen een grote groep mensen die alleen voor bepaalde diensten van de Kerk (doopsel, eerste communie, vormsel, huwelijk en uitvaart) gebruik maken, terwijl het aantal mensen dat slechts bij gelegenheid van de diensten van de Kerk gebruik maakt, niet heel veel groter zal zijn. Als jongeren gelovig zijn, dan zijn ze dat vaak fervent en zijn ze ook kerkelijk actief. Hun aantal mag dan gering zijn, zij vormen de geloofsgemeenschappen van de toekomst en zullen het zuurdeeg zijn van het Rijk Gods in de toekomst. Dit rechtvaardigt de hoop dat die parochies, hoe klein het aantal leden ook is, toch missionaire gemeenschappen zullen zijn met een wervend karakter”.

elementen die op een andere visie wijzen. Ten eerste pleit hij niet voor een exclusieve band tussen geestverwanten, maar voor het versterken van lokale gemeenschappen van in elkaars buurt wonende katholieken. Ook als men in eigen wijk of dorp geen kerkgebouw of parochie meer heeft, zouden er gemeenschapsvormende activiteiten plaats moeten vinden. Ten tweede veronderstelt de aartsbisschop dat de kleine kern van actieve parochianen in dienstbaarheid meewerkt aan de meer volkse vieringen, zoals eerste communie, vormsel en uitvaart, waarvan de grotere groep gebruik maakt. Ten derde spreekt hij de hoop uit dat de kleine gemeenschap een wervend, missionair karakter zal hebben. Een wens of een streven van de aartsbisschop om te komen tot een zuivere, homogeen-orthodoxe, praktiserende kerkgemeenschap, afgezonderd van katholieken die minder recht in de leer of minder betrokken zijn, is dus niet aan de orde.

Het begrip 'heilige rest-kerk' wordt bij vele auteurs in verband gebracht met sektarisme, uitverkiezing, isolement, extreme zuiverheid in opvattingen en leefwijze en het afwijzen en buitensluiten van mensen die niet aan die eisen voldoen. Een dergelijk beeld past inderdaad niet bij de katholieke traditie. Het is dan ook niet gemakkelijk om Nederlandse bisschoppen in hun publicaties te betrappen op uitspraken waarin ze voor dergelijke parochies pleiten. Wel komt Eijk in zijn brief op voor lokale gemeenschapsvorming, dienstbaarheid aan de minder actieve katholieken en missionaire inzet in de samenleving. Het ziet ernaar uit dat de betreffende auteurs de term 'heilige rest' in dit verband als een literaire stijlform gebruiken, namelijk als een hyperbool of overdrijving. Het adjectief 'heilig' is daarbij duidelijk ironisch bedoeld. Kennelijk heeft men behoefte aan een krachtige verwoording van wat als ernstig risico beschouwd wordt. Het in dit verband wat extreem bedoelde begrip wordt gehanteerd om te attenderen op een mogelijk risico van de parochiële reorganisatie, namelijk het sneller vervreemden van de Kerk van een grote groep niet meer, of slechts op afstand, of op andere wijze meelevende katholieken. Dat dit gevaar bestaat kan men erkennen, zonder te moeten beweren dat de bisschoppen dit effect bewust nastreven en zonder de resterende groep betrokken katholieken van sektarisme te beschuldigen.

Ondertussen zijn we nieuwsgierig geworden naar de verdere achtergronden van het concept van de heilige rest. Wat is de inhoud van het begrip als we het ontdoen van de polemische context? Welke Bijbelse en theologische achtergronden hiervan zijn te vinden en hebben die iets te zeggen voor de actuele kerkelijke ontwikkelingen? We richten ons nu op dit tweede cluster vragen.

2. Het begrip 'rest van Israël' in de heilige Schrift

Bij vele van de oudtestamentische profeten komt het begrip 'rest' in een specifieke theologische zin voor. Het bestaat in de vorm van twee verwante Hebreeuwse termen: *sj'e'ar* (dat vooral bij Jesaja en ook bij Sefanja en Maleachi voorkomt) en *sj'e'erit* (dat onder meer bij Jeremia en Ezechiël gebruikt wordt)¹¹. In andere boeken van het Oude Testament heeft het veelal een algemenere, neutrale betekenis. Beide begrippen betekenen in eerste instantie: een overschot, dat wat overblijft aan dieren, mensen of volken na een verwoesting in de een of andere vorm¹². Vaak heeft het geen theologische maar een politieke betekenis: dat wat van een stad of volk over is na een oorlog. Bij de profeten krijgt het echter een sterke religieuze lading. Het heeft daar twee kanten, het kan betrekking hebben op een oordeel of op een heilsverwachting, een negatieve en een meer positieve betekenis¹³. Bij de eerste gaat het om dat wat overblijft na het voltrekken van het oordeel en de straf. Het is het preciaire, kwetsbare bestaan van een klein overblijfsel waarvan niet duidelijk is of en hoe het toekomst heeft. Bij de tweede gaat het om een rest van het volk, bijvoorbeeld na de zondvloed, of na de ballingschap, waarmee God een nieuwe start maakt en dat het beloofde heil zal ontvangen. Het is echter de vraag of men deze twee aspecten absoluut kan scheiden¹⁴. Ze blijken, bijvoorbeeld bij Jesaja, wel eens door elkaar te lopen. De naam van Jesaja's zoon: Sjear Jasjoev, Rest Terug (Jes. 7, 3 en 10, 21-23) kan zowel dreigend als hoopvol zijn, hij kan slaan op 'ternauwernood aan de catastrofe ontsnappen' of 'terugkeren, zich bekeren tot de Heer'. En bij Jeremia is het begrip in onder andere 6, 9; 8, 3 en 21, 7 geladen met de wanhoop van de ballingschap, terwijl het in 23, 3; 31, 2 e.v.; 50, 20 om de overgebleven groep ballingen gaat die liefdevol verzameld wordt en vergeving ontvangt.

Een heel eigen aspect van het 'rest'-begrip is de redding van enkelen door God van de ondergang, een selectie van een kleine groep die wordt gescheiden van degenen die Hem in de steek laten, ongeveer zoals Noach en zijn familie gered werden uit een zondige en ondergaande wereld.

11 R.E. Clements, "Sja'ar; sj'e'ar; sj'e'erit", in: *Theologisches Wörterbuch zum alten Testament*, heruitgegeven door H.-J. Fabry en H. Ringgren, Stuttgart-Berlin-Köln 1993, VII, kol. 933-950; J. Nelis, Rest van Israël, in: A. van den Born (red.), *Bijbels woordenboek*, Roermond 1969³, kol. 1223-1225.

12 G.F. Hasel, "Semantic values of derivatives of the Hebrew root sj'r", in: *Andrews University Seminary Studies* 1973, 11, pp. 168 e.v.: "...it designates the residual part which is left over or remains after the removal of the balance of a small part, half, or the larger whole".

13 Hasel, "Semantic values", p. 169: "Basic to the Hebrew root sj'r is a bi-polarity of negative and positive aspects: negatively derivatives of sj'r can express total loss or painful decimation with emphasis on complete meaninglessness and utter insignificance; positively they can express the immense future potentiality inherent in the remnant, no matter what its size is".

14 Hasel, "Semantic values", p. 169: "This bi-polarity must not be understood or construed as mutually exclusive modes of thought. It interacts constantly by forming different emphasis according to the particular semantic value of each individual context (...)".

Deze gedachte komt ook naar voren bij de profeet Elia (1 Kon. 19, 17) in zijn strijd tegen de Baäl-verering. God kondigt hem aan dat velen in Israël gedood zullen worden vanwege hun ontrouw, “maar Ik behoud Mij in Israël een rest voor: zeventuizend man die hun knie niet gebogen hebben voor Baäl en wier mond hem niet heeft gekust”. Deze passage wordt door de apostel Paulus in Rom. 11, 4 geciteerd voor zijn bespreking van de blijvende plaats van Israël in de heilsgeschiedenis. Het gaat in zijn visie ook nu weer om een rest van Israël, een uitverkoren deel, zij die Jezus als Messias hebben aanvaard. Maar het is geen rest die in *splendid isolation* van de bevoorrechte positie kan genieten. Samen met de christenen uit de heidenen hebben ze een rol te spelen in verkondiging en christelijk leven en zullen ze zien dat uiteindelijk heel Israël gered wordt (Rom. 11, 25-32). De gedachte van de rest staat hier niet voor ‘naar-binnen-gekeerd-zijn’, maar duidt op een relatie met het hele volk en de hele wereld.

Aansluitend bij dit positieve aspect van de rest van het volk, door God uitgekozen om een nieuw begin mee te maken, is het element van de innerlijke, persoonlijke vernieuwing. De profeet Zacharia (13, 9) ziet een eindtijd in het verschiet en kondigt als voorbereiding daarop een loutering van de overgebleven rest van het volk aan, zoals goud wordt gelouterd. Dit accent van een innerlijke verandering komen we ook al veel eerder bij de profeten tegen. Jesaja (10, 20 e.v.) ziet dat de rest van Israël in oprechtheid op de Heer zal steunen, zich zal bekeren tot de Heer en (37, 31) wortel zal schieten en vrucht zal dragen. Micha (5, 6) spreekt over de rest van Jakob als over dauw die van de Heer komt, als regen op het groene gras. Sefanja (3, 12) beschouwt de overgeblevenen als een ootmoedig, bescheiden volk dat zijn toevlucht vindt bij de naam van de Heer en geen onrecht meer zal doen.

De ontwikkeling van het begrip van de ‘rest van Israël’ wordt positiever na de ballingschap. Het duidt op het herstel van de natie en de rest als legitieme erfgenaam van Israëls tradities¹⁵. Nog weer later, in de Hellenistische en de Romeinse tijd, gaat het begrip zich echter lenen voor sektievorming binnen het jodendom. Zo beschouwde de gemeenschap van Qumran zichzelf als het centrale deel van de ware rest van Israël. ‘Rest’ wordt dan gebruikt voor splintergroepen in een partijdige en sektarische zin¹⁶.

We concluderen dat het Bijbelse spreken over de ‘rest van Israël’ in het kader staat van het genre van de profetie. Het neutrale begrip ‘rest’ of ‘overblijfsel’ krijgt een geladen betekenis in de mond van profeten die zich geroepen wisten om Gods oordeel en Gods belofte aan te zeggen. Zij gebruikten het concept in hun prediking als beeld voor wat Israël te wachten stond. Het is een dynamisch beeld, waarin begrippenparen als

15 Clements, *TbWAT* VII, k. 949.

16 Clements, *TbWAT* VII, k. 949.

dreiging en hoop, teleurstelling en verwachting, verstrooiing en verzameling, zwakte en kracht in een spanningsvolle verhouding met elkaar staan. Met behulp van de restgedachte hebben profeten Israëls situatie geduid. Het volk was overgebleven na een zware klap, zwak en geslagen, en kon gemakkelijk de hoop verliezen. Profetisch werd hun lot geduid als oordeel en straf voor hun ontrouw tegenover God, maar ook als een nieuw zaad of een twijgje aan een boomstronk (Jes. 6, 13 en 11, 1) dat in alle kleinheid toch levenskansen kreeg. Was het een meerduidige en daarom onduidelijke boodschap die de profeten op deze manier verkondigden? Essentieel voor de taak van de profeet is de oproep tot bekering. De beide elementen van het aanzeggen van het oordeel en van de belofte staan beide in dienst van de oproep tot morele en spirituele ommekeer. De dynamiek van het rest-begrip in het kader van deze profetische verkondiging is een balans, waarvan de schalen naar twee kanten kunnen doorslaan, afhankelijk van de respons van de luisteraars. Als de oproep tot bekering inkeer en levensvernieuwing tot gevolg heeft, zal de rest van Israël een begin van nieuw leven zijn. De zwakte van het restant van het volk word gezien als een dringend appel om alleen op God te vertrouwen. Als deze oproep slechts afwijzing of onverschilligheid teweegbrengt, zal het bestaan als overblijvende rest een vorm van oordeel inhouden.

3. De 'restgedachte' en het kerkbegrip

De katholiciteit, algemeenheid of universaliteit van de Kerk is een van haar vier wezenskenmerken. De constitutie *Lumen gentium* van het Tweede Vaticaans Concilie benadrukt dat alle mensen geroepen zijn om deel uit te maken van het volk van God en dat de Kerk ernaar streeft alle mensen samen te brengen onder Christus als hoofd in de eenheid van zijn Geest. Niet alleen de gelovige katholieken, maar ook de anderen die in Christus geloven en zelfs alle mensen zonder uitzondering behoren daartoe of zijn daarop gericht, zij het op verschillende wijzen¹⁷. De Kerk als kleine rest is dus vreemd aan de katholieke ecclesiologie. Isolement of rigorisme gaan niet samen met de katholieke kerkopvatting. De oriëntatie op niet-praktiserende katholieken, andere christenen en het geheel van de samenleving zit haar in het bloed. Tegelijkertijd stelt dezelfde constitutie¹⁸ dat de Kerk in de wereld in ballingschap is of op pelgrimstocht, met andere woorden, hier nooit helemaal thuis is. Haar eigenlijke vaderland is het Rijk van God. De Kerk is gezonden in de wereld, maar niet van de wereld¹⁹. Zij leeft in de wereld en heeft daar haar taak van de verkondiging, maar ontleent haar identiteit niet aan de wereld. Zij is volgens

---

17 LG 13.

18 LG 6 en 8.

19 Vgl. Jn. 17, 16-18.

*Lumen gentium*²⁰ geroepen tot heiligheid en volmaaktheid die de afzonderlijke gelovigen moeten nastreven en waardoor zij wel met het aardse omgaan, maar er niet in opgaan. Het leven in vertrouwen op God en in navolging van Christus kan leiden tot een onderscheid ten opzichte van tijdgenoten. In een plurale, seculiere samenleving kunnen een actief beleefd geloof en een evangelische levensstijl opvallen. En zeker als de groep katholieken of andere christenen klein wordt, zou daarbij de gedachte aan een 'heilige rest' kunnen opkomen. In dit verband is het begrip niet afwijzend bedoeld, maar ligt het meer in de lijn van de boven geschetste profetische verkondiging. In sommige streken kan de lokale katholieke Kerk zodanig klein in omvang worden dat zij zich gaat ontwikkelen tot een kwetsbare, maar eventueel ook zelfbewuste rest.

Voor onze West-Europese Kerk is het waarschijnlijk dat de katholieke gemeenschap zich verder ontwikkelt tot een kleine minderheid binnen een veelkleurige samenleving. Karl Rahner signaleerde al in 1961 deze tendens. Hij sprak van een 'diaspora-kerk', een Kerk die niet primair op afstamming, maar op de persoonlijke keuze van haar leden gebaseerd is en die hij beschouwde als een heilshistorische noodzaak²¹. Deze minderheidskerk, die niet kan steunen op katholieke instellingen, zal vaak een steen des aanstoets zijn²². Ze zal kritisch staan tegenover veel zaken in de samenleving, maar toch niet in een getto mogen leven, maar openstaan ten opzichte van niet-christenen²³. In die kleine, maar wel bewust-gelovige gemeenschappen kan men wellicht een kiem zien, een begin van een nieuwe groeiperiode, maar dan op grond van een diepere worteling in geestelijke en evangelische bodem. De beslissende factor ligt niet in de omvang of de uiterlijke kracht van de kerkorganisatie, maar in haar innerlijke oriëntatie. Zoals de profeten hoop en toekomst zagen voor een gedecimeerd Israël indien het zich op God oriënteerde en zich door zijn beloften en geboden liet leiden, zo zal de Kerk juist aan haar diepste wezen als lichaam van Christus hoop en kracht ontleen en in de samenleving een positieve invloed kunnen hebben. Ferdinand de Grijs introduceerde in dit verband de term 'het broze netwerk Ekklesia'²⁴. De Kerk is, in zijn visie, een "broos netwerk te midden van de wereld" dat voortdurend bekering nodigt heeft²⁵, niet naar zichzelf verwijst maar zijn identiteit zoekt in zijn gehechtheid aan Jezus. "Deze gemeenschap leeft in dat geheel van

20 LG 42.

21 K. Rahner, "De positie van de christen in de moderne wereld", in: *Zending en genade*, Pastorale Cahiers 6, Hilversum 1961, pp. 15 e.v. Met dank aan abt Rien van den Heuvel die me op deze tekst attendeerde.

22 Rahner, "De positie", p. 20.

23 Rahner, "De positie", pp. 28 e.v.

24 F. de Grijs, "Over de kerk als algemeen heils-sacrament. Een kijkoefening", in: *De lengte en de breedte, de hoogte en de diepte. Peilingen in de theologie van de sacramenten*, A. van Eijk en H. Rikhof (red.), Zoetermeer 1996, pp. 272-274.

25 De Grijs, "Over de kerk", p. 274.

Schriftlezingen, gebeden en sacramenten, waaruit de kracht wordt geput om als vreemdelingen in deze wereld te leven, zich steeds weer te laten zenden als getuigen van Christus' opstanding, en te dienen en bij te staan wie hulp nodig heeft²⁶.

In zijn *Faith in the public square* gaat Rowan Williams in op het thema van de verhouding tussen de kleiner en, naar aardse maatstaven, zwakker geworden Kerk en de samenleving. Ook hij benadrukt dat het christendom altijd een religie van bekering is geweest en dat bekering betekent: ervoor kiezen om anders te zijn²⁷. Dit anders-zijn, op grond van het alternatieve burgerschap van christenen²⁸, kan leiden tot martelaarschap, maar niet tot een zich afkeren van de samenleving in isolement. De Kerk zal vaak kritisch zijn ten opzichte van de staat en de cultuur²⁹ maar blijft niet steken in een antithese. Zij kiest veeleer voor partiële identificatie in erkenning van wat in de samenleving goed en waardevol is³⁰. Ze kent verschillende niveaus van loyaliteit, waarbij het staatsgezag in praktische zaken op gehoorzaamheid mag rekenen, maar de loyaliteit aan God uiteindelijk daar bovenuit gaat³¹. Ook als de Kerk een kleine rest wordt, zal ze toch niet haar toevlucht kunnen en mogen nemen tot een afzondering van de samenleving.

Tenslotte vatten we de belangrijkste conclusies samen. Gebleken is dat de heilige rest-gedachte in het huidige debat over kerkelijke reorganisatie een weinig inhoudelijke rol speelt, maar vooral dient om te attenderen op het gevaar van kerkelijk isolement. Wie echter op de achtergronden van het concept ingaat, met name zoals het in het Oude Testament gebruikt wordt voor het overblijfsel van Israël na ingrijpende catastrofes, kan er leerzame elementen in vinden. De profeten zagen in de toestand van het volk Israël als kleine rest een mogelijkheid om zich opnieuw op God te oriënteren en terug te keren naar zijn eigenlijke identiteit als verbonds-volk. Enkele voorbeelden in ons betoog maakten duidelijk dat theologen een soortgelijke ontwikkeling in de Kerk zien. Middels verschillende aanduidingen als 'diaspora' en 'netwerk' geven zij er blijk van hierin een positieve, zelfs heilshistorisch noodzakelijke, weg te zien, waardoor de Kerk op nieuwe wijze een licht voor de volkeren zal kunnen zijn. De betekenis van de rest-gedachte in ecclesiologisch verband hangt af van de reactie van het christelijke volk van God op deze profetische verkondiging. De kleiner wordende katholieke kerkgemeenschap in West-Europa, aan de basis bestaande uit lokale breekbare geloofsgemeenschappen, kan haar

26 De Grijs, "Over de kerk", p. 276.

27 R. Williams, *Faith in the public square*, London-New Delhi-New York-Sydney 2012, p. 66.

28 Williams, *Faith*, p. 78.

29 Williams, *Faith*, p. 80.

30 Williams, *Faith*, p. 74.

31 Williams, *Faith*, p. 29.

kracht uitsluitend ontleen aan haar oriëntatie op Christus. De vraag is dan ook niet of ze groot of klein is, maar of ze in staat is met nieuw elan in te gaan op de uitnodiging van het Evangelie en zo een werkelijk heilige rest zal zijn.

Drs. Johan te Velde (1954) deed in 1980 zijn doctoraal examen systematische theologie en liturgiewetenschap aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht (scriptie over *De liturgie in de Summa van Thomas van Aquino*), werd in 1982 priester gewijd en was ruim dertig jaar lang werkzaam in het basispastoraat, de liturgische toerusting en het bisdombestuur van het bisdom Groningen-Leeuwarden. Op 3 september 2012 is hij ingetreden in de Benedictijner St. Willibrordsabdij te Doetinchem. Hij publiceerde *Thuiskomen in de liturgie. Liturgische catechese voor parochianen* (2008), *Bidden naar het oosten, gebedsrichting in spiritualiteit en liturgie* (2010) en *Het verhaal van het altaar, een dynamisch fenomeen in de christelijke liturgie* (2013).